

KÁROLY LÁSZLÓ

## Egy 17. századi csagatáj orvosi könyv mint nyelvi forrás

A unique medical document written in Chaghatay can be found in the Oriental Library of the Hungarian Academy of Sciences. Although this work is known to scholars, it has not been discussed in detail. The present paper aims at introducing the document as a linguistic source according to the following points:

First, contextual and syntactic analysis with the aid of other Turkic medical treatises; second, specialized vocabulary (materia medica, names of diseases); third, uncommon Turkic words (*bašaq* ‘tick’, *quš* ‘moth’, *saw(i)raq* ‘deaf(ness)’, *toñuz* ‘scrofula’, *yöt-* ‘to cough’).

### 1. Bevezetés

A csagatáj irodalmi nyelvet a 15. századtól egészen az első világháborúig használták Közép-Ázsiában.<sup>1</sup> Ebből a több évszázadot átfogó időszakból nagyszámú dokumentum hagyományozódott korunkra, így a korszak kutatói – legyenek történészek, vagy nyelvészek – elégséges forrásanyaggal rendelkeznek az ott élő népek történelmének, kultúrájának és nyelvi állapotának leírásához. Ugyanakkor bizonyos kérdéskörök csak nagy nehézséggel vizsgálhatók, mivel az ezekre vonatkozó források ezidáig csak kis számban kerültek elő. Ebbe a csoportba tartozik az orvostudomány is, mivel – legjobb tudomásom szerint – mindössze két forrás áll rendelkezésünkre ebben a témakörben.<sup>2</sup>

A két forrás kronológiai sorrendben a következő: (1) egy, a mai napig publikálatlan 17. századi csagatáj orvosi könyv,<sup>3</sup> és (2) egy rövid kézirat a kései csagatáj korszakból, amely ma már csak Le Coq 20. századi transzkripciójából, feljegyzéseiből ismert – a szöveg a II. világháború idején elveszett.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> L. bővebben Eckmann (1959, 1964, 1966) és legújabban Boeschoten – Vandamme (1998).

<sup>2</sup> Ha tovább tágitjuk a kört és a keleti középtörök orvoslással kapcsolatos forrásokat gyűjtjük össze, akkor sem kerülünk sokkal jobb helyzetbe: a lista mindössze egy elemmel bővül, a „Kitāb bayṭarat al-vāziḥ” címet viselő 14. századi mameluk-kipcsak állatorvosi munkával, vö. Bodrogligeti (1975).

<sup>3</sup> Vámbéry „Čagataische Sprachstudien” című munkájában közöl a forrásból egy rövid részletet (8v0–14r9), a korabeli hagyományoknak megfelelően nyomtatott arab betűs szöveget és minimális jegyzetekkel ellátott fordítást (Vámbéry 1867: 164–172).

<sup>4</sup> A kézirat történetét Terzioğlu – Sertkaya (1981) részletesen tárgyalja. Keletkezésének pontos dátuma ismeretlen, de a nyelvi sajátságok alapján Terzioğlu – Sertkaya úgy véli, hogy a 17–18. szá-

Ezek az orvosi művek – amellet, hogy elsőrangú forrásnak számítanak a török kultúrtörténet szempontjából – a történeti nyelvészet számára is számos új információval szolgálnak. Ezek közül elsősorban a szókészlet szerepe emelendő ki, mivel olyan lexikális elemeket tartalmaznak, melyek más forrásokból nem mutathatók ki. Jelen cikkben, ennek megfelelően, az (1) forrás fontosabb nyelvészeti vonatkozású elemeit mutatom be a következők szerint:

1. A kérdéses forrás szövegtani, mondattani elemzése során megpróbálom felvázolni az arra leginkább jellemző szövegkonstrukciós formákat. Ebbe a vizsgálatba bevonom a (2) alatt szereplő forrást, illetve a Rachmati (1930–1932) által kiadott ujjgur orvosi szövegeket is, mivel a három szöveg ebből a szempontból nagymértékű egyezést mutat. Ezzel az összehasonlító vizsgálattal megpróbálom a bemutatandó forrást tágabb keretekbe helyezni, egyszersmind a régi török orvoslás egyes általánosnak mondható elemeire rávilágítani.

2. A szókészlet speciális elemeinek (a gyógykészítményekhez használt növények, állati eredetű vagy kémiai anyagok nevei, orvosi kifejezések) vizsgálata, különös tekintettel az eredeti török és idegen eredetű elemek arányára, illetve az egyes grammatikai szerkezetek használatára.

3. Végül öt olyan török eredetű szót mutatok be részletesen, melyek jelentés-tani vagy morfológiai szempontból unikálisnak számítanak.

## 2. A szerző és műve

A mű szerzője Sayyid Subhān Qulī Muḥammad Bahādur kán, 1624-ben született a híres asztraháni dinasztia egyik utolsó tagjaként. Ősei 1554-ben vándoroltak ki Asztrahánból a fokozatosan erősödő orosz támadások miatt. Transzoxániában alapítottak új dinasztiát, majd később fontos szerepet töltek be Buharában. Subhān Qulī 1680 és 1702 között uralkodott ebben a városban kánként (Hofman 1969: 262).

A középkori uralkodókhöz hasonlóan ő is széles látókörű, művelt ember hírében állt: támogatta a művészeteket és tudományokat, védelmezte a vallási személyeket és a derviseket, perzsa és csagatáj nyelven írt verseket, kórházak építésével próbált birodalmának egészségügyi állapotán javítani, összegyűjtötte korának legfontosabb orvosi munkáit, orvosi praxist folytatott, és végül, de nem utolsó sorban, írt egy orvosi könyvet (Hofman 1969: 268–271).

zadban íródhatott. Ugyanakkor a szöveg özbeg nyelvemlékként való definiálása terminológiai szempontból nem tűnik megfelelőnek, sokkal pontosabb lenne a kései csagatáj kifejezés használata. Ennek ellenére bizonyos mértékben megtartom a két szerző által használt terminust és a továbbiakban „korai” özbeg szöveggént fogok rá hivatkozni.

A mű kéziratát Vámbéry Ármin találta meg: 1862 és 1864 között, közép-ázsiai vándorútja során, Herát városában jutott hozzá a mű egy kései másolatához. A kézirat ma – hagyatékának részeként – a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Könyvtárában található (Török Oktáv 38).

A teljes kézirat 132 fóliót tartalmaz, mérete 195 × 125 mm, minden oldalon 13 sor található.<sup>5</sup> A fejezetcímek és néhány, a szerző által fontosnak tartott szövegrész, esetleg apróbb díszítő elem vörös színű tintával íródott. Az orvosi szöveg a 8v fólión kezdődik és tart a kézirat végéig, ugyanakkor, a kézirat nem tartalmazza a teljes orvosi szöveget, mivel az utolsó fejezet nem teljes.

## 2.1. A mű felépítése

A mű bevezetőjében – a szokásos Allahot és Mohamedet dicsőítő rész után – Subhān Qulī röviden vázolja kilétét és elmondja, miért is írta meg ezt a művet; ebből a részből megtudjuk azt is, hogy a szerző nem ismert más, *türkī* nyelven íródott orvosi művet.<sup>6</sup>

Subhān Qulī műve 53 fejezetet tartalmaz:<sup>7</sup>

Az 1. és 2. fejezet az emberi testtel kapcsolatos általánosságokról szól.

A 3. fejezet az orvoslás során használt gyógykészítményeket tárgyalja. Ez a mű leghosszabb fejezete, számos főzet, gyógykészítmény leírását tartalmazza a következő rendszer szerint: (1) az összetevők listája és azok mennyisége, (2) az elkészítés menete, (3) a dózis és (4) a várható hatások.

A 4–29. fejezet az egyes testrészek kórtanát tárgyalja (fej, szem, fül stb.).

A 30–50. fejezet az egyes testrészekhez szorosan nem köthető betegségekről értekezik (lázak, sebek, csípések, mérgezések stb.). Ugyanakkor ez a csoport nem teljesen egységes, mivel olyan fejezeteket is tartalmaz, amelyek nem tartoznak szorosan ebbe a kategóriába, például a 43. fejezet a gombák hasznáról.

Az 51. és 52. fejezet az orvostudomány témakörébe nem tartozó dolgokról ír: hogyan találjunk meg elveszett vagy elloptott tárgyakat, hogyan kerítsünk kézre egy tolvajt.

Az utolsó fejezet a memória megőrzéséről és növeléséről szól.

Az 53 fejezet után a szerző egy önálló blokkban tárgyalja az orvostudomány számára fontos és hasznos állatokat.

<sup>5</sup> Kivéve a 17r és 17v fóliók, amelyek 14 sort tartalmaznak.

<sup>6</sup> *ötkän wa bolġan ħukamālar ħikmat bayānīda öziġä yaraša 'arabī wa fārsī tili birlä kitāb-lar tašnīf qilib-turlar ammā türkī tili birlä ħikmat bayānīda kitāb nazarimizġa kirmādi* 'az egykori és mostani orvosok – saját belátásuk szerint – arab és perzsa nyelven írtak könyvet az orvoslásról, török nyelvű könyv az orvoslásról nem került a látóterünkbe' (8v7–9).

<sup>7</sup> A 22–26-ig terjedő fejezetek hiányoznak.

### 3. Szövegkonstrukció a régi török orvosi szövegekben

Az ember egyik fontos tulajdonsága, hogy gondolatait megpróbálja egységes keretek közé foglalni, rendszerezni. Ennek egyik kivételése az írott műfajokban érhető tetten. A gondolatait papírra vető ember sorrendbe rakja a kifejezendő mondanivaló egyes információrészeit, megfelelő nyelvi eszközökkel logikai kapcsolatot hoz létre köztük, majd szerves, összefüggő egységgé építi őket. Az így létrejött szövegekben könnyen felfedezhetők azok a szerkezeti alapegységek, amelyekből az egész szöveg felépül.<sup>8</sup>

Az egyes tudományos műfajokban a fentebb említett rendszerező elv különös tekintettel érvényesül. Számos esetben megfigyelhető, hogy mindössze két-három szövegkonstrukciós forma monoton egymásutánjából épül fel a teljes szöveg. Az általam vizsgált orvosi műre is igazak ezek az állítások: mindössze néhány konstrukciós forma tapintható ki. Azok közül is egy uralja a szöveg nagyobbik részét, melyet sajátos kifejezéssel élve „recept stílus”-nak nevezhetünk.

Ez az önálló konstrukciós típus két lényeges elemből épül fel: az első rész (1) – tkp. egy hiányos mondat – a kérdéses betegség elűzéséhez, a páciens meggyógyításához szükséges gyógyszer alapanyagainak egyszerű felsorolását tartalmazza. Ezt követi a konstrukció lényegi része, egy nem folytatásos szövegmondat, amely a legtöbb esetben egy feltételes mellékmondatot tartalmazó többszörösen összetett mondat (2a-b):

(1) ... *1wa kāfūr bir diram wa za'farān bir diram wa sipand eki diram wa šabr-i suqūtarī eki diram wa 'anzūrat bir diram 2abularnī yančib äylāb gulāb ilā qoşub ḥabb-lar yasasa kölñädä qurutub har qačan žarūrat bolsa sawuq suw bilā başga sürütüb közgä tartsa 2bnāfi' olgay*

'... és kámfor egy dirhem, sáfrány egy dirhem, törökpirosító két dirhem, szoktrai aloé két dirhem, húsenyv egy dirhem. Ezeket összeüzük, eldolgoz-  
zuk és rózsaolajjal összekeverjük. Labdacsokat készítünk és kemencében ki-  
szárítjuk. Bármikor is szükség lenne rá, ha hideg vízzel a fejre dörzsöljük és a  
szembe mérjük, hasznos lesz' (20v5–8)

Ugyanakkor, a legtöbb esetben azt látjuk, hogy a szerkezet első eleme nem jelenik meg önállóan, hanem csak a konstrukció második részének feltételes mellékmondatába vagy – ha van ilyen – annak határozói mellékmondataiba beágyazódva. Ekkor az a speciális helyzet áll elő, hogy a konstrukció egyetlen mondat-tömböt tartalmaz:

(2) *2aagar <sup>1</sup>tawuq yumurtqa-sinī aqī-nī wa za'farān wa gul yağī wa 'inabu's-*

<sup>8</sup>A gondolat és szöveg közötti összefüggéseket – nagyszámú szöveg elemzésével – részletesen tárgyalja Békési (1986). Saját vizsgálataim kapcsán az általa bevezetett vagy elfogadott terminusokat igyekszem használni.

*sa'lab suwī wa quruq kišnīz wa qizil şandal-dīn<sup>1</sup> har biridin bir mişqāl alīb yančīb äylāb gul yağī wa 'inabu's-sa'lab suwī bilä ma'jūn etib maq' adniñ šişkanīga sürtsälär 2byağši bolğay*

'tyúktojás fehérjéből, sáfrányból, rózsaoaljból, fekete csucsor levéből, száraz korianderből és vörös szantálból, mindegyikből, egy miszkálnyit veszünk. Összezúzzuk, eldolgozzuk. Rózsaoaljjal és fekete csucsor levével főzetet készítünk. Ha az aranyeres duzzanatot bekenjük vele, meggyógyul' (43r6–10)

Mivel Subhān Qulī orvosi szövegében a (2) típusú példamondat nevezhető a leginkább típusos szerkezeti alapegységnek, az alábbiakban ennek a részletesebb elemzésével foglalkozunk – összehasonlítva a bevezetőben ismertetett ujjur és „korai” özbeg orvosi szövegekkel, rámutatva a hasonlóságokra és különbségekre.

### 3.1. Középtörök csagatáj (Subhān Qulī)

Ahogy fentebb már utaltunk rá, a tipikus szövegkonstrukciós forma egyetlen mondatömböt tartalmaz. Ez rendszerint egy határozói tagmondatokat tartalmazó feltételes mellékmondatból és egy kapcsolatos mellérendelő tagmondatokból álló főmondatból épül fel: *agar/agar kiši/har kiši/har kim ... ige-(X)b ... ige-(X)b ... ige-sA(LAr) || ... ige-gAy (wa) ... ige-gAy<sup>9</sup> [ha/ha az ember/bármely ember/bárki ... ige:CONV ... ige:CONV ... ige:COND:(PL) || ... ige:FUT (és) ... ige:FUT].*

#### (3) *agar marzangōš-nī qaynatīb baš-ğa qoysa-lar baš ağıriqi yağši bolğay*

[ha majoránna:ACC felforrósít:CONV fej:DAT helyez:COND:PL fej fájdalom:POSS.3p.sg jó létezik:FUT]

'ha a majoránát felforrósítva a fejre teszik, a fejfájásra jó lesz' (18v8–9)

#### (4) *har kim bu du'ānī oqub közgä hürsü köz ağıriqi yağši bolğay*

[bárki ez ima:ACC olvas:CONV szem:DAT fúj:COND szem fájdalom:POSS.3p.sg jó létezik:FUT]

'ha bárki ezt az imát elolvassa és a szemre fújja,<sup>10</sup> a szem fájdalmára jó lesz' (23v8–9)

<sup>9</sup> Említést érdemelnek azok a mondatok – viszonylag nagy számuk miatt –, amelyekben a feltételes tagmondat általános alanya (*kiši* 'ember') elmozdul a topikpozícióból és az igés kifejezés mögött posztpredikatív elemként van jelen:

(1) *qaranğu üygä čirāğ yaqsa kiši yaruq bolğay* 'ha sötét házban fáklyát gyújt az ember, fényesség támad' (13v2–3)

(2) *agar hām soğan-nī nahārda ašasa kiši burnidin suw kelğüy* 'ha napközben nyers hagymát eszik az ember, orrából váladék fog jönni' (26v6–7)

<sup>10</sup> A hagyományos népi gyógy módok egyike, hogy a kezelés végén a beteg testrészeire fújnak, ezzel is elősegítve a gyógyulást.

- (5) *har kim sariġ anġirni qaynatib suwi-ni ašasa quruq yötäl-ni bar-  
taraf etkäy üni açilġay yüräki küč-lük bolġay wa šahwatı artuq  
bolġay*  
[bárki sárga füge:ACC főz:CONV víz:POSS.3p.sg:ACC eszik:COND  
száraz köhögés:ACC eltávolít:FUT hang:POSS.3p.sg nyílik:FUT  
szív:POSS.3p.sg erős létezik:FUT és vágy: POSS.3p.sg több léte-  
zik:FUT]  
'ha bárki a sárga fügét megfőzi és a levét megissza, a száraz  
köhögést megszünteti, hangja megjön, szíve megerősödik és  
vágya megnövekszik' (32r13–32v2)

### 3.2. „Korai” özbek

A „korai” özbek orvosi szöveg típusosnak nevezhető alapegysége szerkezeti szempontból megegyezik a Subhān Qulī szövegében szereplő általános konstrukciós formával. Egy eltérés mutatkozik, de az sem szövegtani, hanem morfológiai természetű: a főmondat finit igeje nem jövő időben (-*Gay*), hanem aoriszosban (-*Ar/Ur*) áll. Ez a különbség jelen esetben irreleváns, mivel a mondat szerkezeti viszonyokat nem változtatja meg, illetve az aoriszos ugyanúgy bírhat jövő idejű jelentéstartalommal. A konstrukciós forma felépítése a következő: (*agar*) (*kiši*) ... ige-(X)b ... ige-(X)b ... ige-*sA* || ... ige-*Ar/Ur* [(*ha ember*) ... ige:CONV ... ige:CONV ... ige:COND || ... ige:AOR].

- (6) *agar kiši bu iħrāñni ičsü jamī‘ šafrādīn bolġan kesällärni bar-  
taraf qīlur*  
[ha ember ez kivonat:ACC iszik:COND minden epe:ABL  
létezik:PART betegség:PL:ACC megszüntet:AOR]  
'ha az ember ezt a kivonatot megissza, az epe miatt jelentkező  
minden betegséget megszüntet' (136–137)
- (7) ... *bir yarim mišqāldīn yesü quyañ daf‘ bolur*  
[... egy fél miszkál:ABL eszik:COND isiász elmúlik:AOR]  
'... ha másfél miszkálnyt megesszik, az isiász elmúlik' (145)

### 3.3. Ótörök ujjur

Az ujjur írásos ótörök szövegek indiai-kínai tradíciókra mennek vissza, a középtörök szövegek pedig görög-iszlám alapokon nyugszanak, így az első szövegcsoporthoz tükröződő orvosi rendszer számos különbséget mutat a másodikban

felfedezhetőhöz képest.<sup>11</sup> Ugyanakkor, a szövegkonstrukciós formát tekintve – meglepő módon – egyezés mutatkozik a két rendszer között. Habár grammatikai szempontból az ujjur szövegek a legegységibb, a konstrukciós forma ugyanazt a szerkezetet mutatja: ... ige-(X)p ... ige-(X)p ... ige-sAr || ... ige-Ar/Ur [... ige:CONV ... ige:CONV ... ige:COND || ... ige:AOR]<sup>12</sup>.

- (8) *täv-ä-niñ övkä-sin quđirip soqup algap tın buşgaq-qa içürsür ädgi bolur*  
 [teve:GEN tüdő:POSS.3p.sg:ACC szárít:CONV összezúz:CONV rostál:CONV lélegzet izgatottság:DAT itat:COND jó létezik:AOR]  
 'ha teve tüdejét megszáritja, összezúzza, átrostálja és az asztmás [beteg]gel megitatja, jó lesz' (60–61)
- (9) *böri-niñ süñükin tilin quridip qal it tarđmıš kişi-kä baş-in-qa yaqsar ädgi bolur*  
 [farkas:GEN csont:POSS.3p.sg:ACC nyelv:POSS.3p.sg:ACC szárít:CONV örült kutya harap:PART ember:DAT fej:POSS.3p.sg:DAT ken:COND jó létezik:AOR]  
 'ha farkas csontját és nyelvét megszáritja, majd olyan embernek a fejére keni, akit megharapott egy veszett kutya, jó lesz' (79–80)
- (10) *... ingäk yađi birlä qadip burun-qa qodsar ädgi bolur*  
 [... tehát zsír:POSS.3p.sg val.POSTP kever:CONV orr:DAT helyez:COND jó létezik:AOR]  
 'ha ... tehát zsírjával összekeveri és az orra helyezi, jó lesz' (88)

Mivel a 3.1–3.3. pontokban bemutatott nyelvelmékek tipikus szövegkonstrukciós formái – néhány apróbb eltéréstől eltekintve – lényegileg megegyeznek, feltételezhető, hogy az azokat leíró szerzők – minden valószínűség szerint a témához értő, szakavatott orvosok – hasonló gondolati sémákból építették fel orvosi rendszerüket. Ez a gondolati séma kategorikus állításokból épül fel: ha valaki a leírtak szerint jár el, akkor biztos lehet a gyógyulásban.<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Emellett kisebb különbségek figyelhetők meg az alaktani, szókészleti rendszerben is.

<sup>12</sup> Előfordulnak még határozói tagmondatokat tartalmazó felszólító mondatok is: *qarlıgaç qad-in yişün ... bor birlä içz-ün yaraşur* 'fecske húsát egye meg, ... borral igya meg, hasznos lesz' (106–107).

<sup>13</sup> Ez a rendszer tulajdonképpen felfogható egy kategorikus szillogizmusként: az első premissza a fejezetek vagy nagyobb szövegrészek elején található (mi a kezelendő betegség), a második a szövegkonstrukciós forma feltételes tagmondata (mit kell tennie a páciensnek), és a szillogizmusból következő konklúzió a főmondatban szereplő állítás (a gyógykezelés eredménye). Néhány esetben ez a rendszer teljes egészében tetten érhető – a kezelendő betegség megnevezése közvetlenül a szövegkonstrukciós forma előtt helyezkedik el: **P1** *agar közgä aq tüşsä P2* *bir diram şabr-i suqıtarı wa bir diram 'anzürat wa bir diram guläb wa bir diram şakar-i tabarad wa bir diram za'farän barça-ni hātün sütiğä qoşub közgä sürtsälär Knäfi* 'ha a szemem fehér há-

Különös ez az egyezés azért, mert az ótörök ujjur orvoslás rendszere alapvető vonásaiban különbözik a középtörök művekben mutatkozótól. Az egyezés oka többféle lehet: (1) az egymástól számos vonásban eltérő (görög-iszlám; kínai-indiai) kultúrák orvoslással kapcsolatos szemléletmódja, az arra épülő gondolkodási sémák nagymértékű egyezést mutatnak; (2) az átvevő török népek saját korábbi (népi) orvosi rendszerei nagymértékben egyeztek és a magas kultúrák rendszerét ebbe hasonlóan illesztették bele; vagy (3) a nyelv mint közvetítő elem olyan meghatározó tényező a szövegkonstrukciós formák létrehozásában, hogy az eltérő gondolati sémákat egymástól függetlenül is ugyanúgy képezik le. De ezen kérdés megválaszolása már túlmutat a jelen cikk keretein.

#### 4. A mű orvosi vonatkozású szókészlete

##### 4.1. *Materia medica*

A *materia medica* magában foglalja azokat az egyszerű anyagokat – gyógynövények, kémiai anyagok, állati eredetű anyagok és egyéb adalékok –, amelyek a gyógykészítmények elkészítéséhez szükségesek. Ennek a több mint háromszáz elemet tartalmazó szócsoporthoz a nagyobbik hányadát a gyógynövények alkotják. A különféle felhasznált alapanyagok legtöbb esetben arab vagy perzsa eredetű szavakkal vannak definiálva.<sup>14</sup>

Néhány példa: arab *'āqir-qarhā* 'fogfájógyökér (*Anacyclus pyrethrum*)', *qā-qulla* 'kardamom (*Amomum cardamomum*)', és *za'farān* 'sáfrány (*Crocus sativus*)'; perzsa *ālū* 'szilva (*Prunus domestica*)', *halīla* 'mirobalán (*Phyllanthus emblica*)', *kišnīz* 'koriander (*Coriandrum sativum*)', *māmīrān* 'vérehulló fecskefű (*Chaledonium majus*)', *angubīn* 'méz', és *marwārīd* 'igazgyöngy'.

Mindössze 13 növény esetében használ a szerző török eredetű szót: *alma*<sup>15</sup> 'alma (*Malus*)', *arpa* 'árpa (*Hordeum*)', *buğday* 'búza (*Triticum*)', *īpar*<sup>16</sup> 'egy fajta pézsmailatú növény', *qara tal* 'feketálló fűz (*Salix myrsinifolia*)', *qizil soğan* '(vörös) hagyma (*Allium cepa*)', *sariğ tal* 'fehér fűz (*Salix alba*)', *sarīm-*

lyog van: ha egy dirhem szokotrai aloét, egy dirhem húsenyvet, egy dirhem rózsaoajat, egy dirhem kandiscukrot és egy dirhem sáfrányt, mindent, anyatejbe keverünk és a szembe dörzsölünk, hasznos lesz' (SQ 20r: 6–9) [[1 ↔ 2] → 3].

<sup>14</sup> Ezek között, végső fokon, nagyon sok görög vagy szanszkrit eredetű szót találunk, de Subhān Qulī – az általa használt orvosi szakirodalomnak megfelelően – az arabból vagy a perzsából másolta őket.

<sup>15</sup> Egyes szavak, végső fokon, ugyan nem török eredetűek, de már annyira beilleszkedtek a nyelv rendszerébe, hogy indokoltnak tűnik ebben a csoportban tárgyalni őket.

<sup>16</sup> Lehet, hogy visszakölcsönzés a perzsából: *īpār* 'kakukkfű (*Thymus serpyllum*)', vö. TMEN §411.



*saq* 'fokhagyma (Allium sativum)', *soġan* 'hagyma (Allium)', *tal* 'fűz (Salix)', *üzüm* 'szőlő (Vitis)', *turma* 'reték (Raphanus sativus)', és *yangaq* 'dió (Nux)'.

Míg a növények jelentős hányadára arabból vagy perzsából származó terminusokat használ a szerző, addig az állati eredetű anyagok nevei a legtöbb esetben törökök. Összesen 41 olyan állatfaj szerepel a műben, melyek az orvostudomány számára hasznosak lehetnek; ezek közül 5 arab, 6 perzsa és a többi 30 török: török *arī* 'méh', *at* 'ló', *balig* 'hal', *bōri* 'farkas', *čibin* 'moszkító, szúnyog', *čīyan* 'skorpió', *ečkü/öčkü* 'kecske', *ešāk* 'szamár', *ilan* 'kígyó', *inäk* 'tehén', *käyik* 'gazella', *körgäčin* 'galamb', *oġlaq* 'gödölye', *ördäk* 'kacsa', *qarġa* 'varjú', *qirġawul* 'fácán', *qočqar* 'kos', *qoy* 'juh', *qoyan* 'nyúl', *qulañ* 'vad szamár', *quš* 'madár', *quzi* 'bárány', *sičqan* 'egér', *siġir* 'ökör', *sugun* 'vad marha', *tawuq* 'tyúk', *tewä* 'teve', *toġdarī* 'túzok', *toñuz* 'disznó', és *tülkü* 'róka'; arab *ankabūt* 'pók', *būm* 'bagoly', *fāħta* 'örvös galamb', *fil* 'elefánt', és *lak-lak* 'gólya'; perzsa *kabūtar* 'galamb', *kargas* 'keselyű', *mūsīča* 'vadgalamb', *sang-pušt* 'teknősbéka', *sūsmār* 'gyík', és *šagāl* 'sakál'.

Figyelemre méltó, hogy amíg a növénynevek listája alig tartalmaz eredeti török szavakat, addig az állatnevek csoportjában szinte kizárólag ilyeneket találunk. Ez a jelenség feltehetően a szerző kulturális örökségének tudható be. Subhān Qulī ősei egy nomád világból vándoroltak be Közép-Ázsiába, ami lényegesen meghatározta szókészletüket, olyannyira, hogy ezt még az iszlám kultúra nagyarányú hatása sem volt képes jelentősen megváltoztatni.

További megjegyzést érdemel, hogy a materia medica török szavai jól ismert, mindennapi kifejezések, melyek más forrásokban is megtalálhatók.

#### 4.1.1. A gyógynövények és egyéb adalékanyagok leírása

Subhān Qulī gyakran használ deskriptív kifejezéseket, hogy definiálja azokat az anyagokat, amelyeket a főzetek, gyógykészítmények elkészítése során használ: a gyógynövények egyes részei, kémiai vagy állati eredetű anyagok stb. Ezek nagy részében a perzsa *i ž ā f a t* szerkezetet használja. Az ilyen szerkezetekben a módosító mindig idegen eredetű, a fej általában szintén idegen eredetű (11), de egy esetben találunk kevert szerkezetet (12), ahol a fej török:

- (11) *šandāl<sup>A</sup>-i safēd<sup>P</sup>* [szantál(fa):IŽĀFAT fehér] 'fehér szantálfa'<sup>17</sup>  
*barg<sup>P</sup>-i zaytūn<sup>A</sup>* [levél:IŽĀFAT olajfa] 'olajfa-levél'  
*šaqāqul<sup>P</sup>-i mišrī* [vad répa:IŽĀFAT egyiptomi] 'vad paszternák'
- (12) *yaġ<sup>T</sup>-i kunjud<sup>P</sup>* [olaj:IŽĀFAT szezám] 'szezámolaj'

Mindössze egy olyan szerkezet szerepel a szövegben, amelyben a módosító

<sup>17</sup> A szavak eredete felemelt betűvel lett jelölve (A = arab, P = perzsa, T = török).

török eredetű:

- (13) *sangdān<sup>P</sup>-i togdari<sup>T</sup>* [begy:IZĀFAT túzok] 'túzok begye'

A perzsa izāfat mellett, a török névszói szerkezet (melléknévi jelző + főnév) is gyakran előfordul a szövegben. A minőségjelző mindig török szó, ugyanakkor a fej lehet mind török, mind idegen eredetű:

- (14) *qizil<sup>T</sup> šakar<sup>P</sup>* [vörös cukor] 'vörös cukor'  
*qizil<sup>T</sup> soğan<sup>T</sup>* [vörös hagyma] 'vöröshagyma'

Az összetett vagy kettős szerkezet használata igen ritka. Ezek a nyelvtani szerkezetek a gyógynövények egyes részeinek leírására, illetve a termőhely megadására szolgálnak:

- (15) *pōst<sup>P</sup>-i nār<sup>P</sup>-i kūhi<sup>P</sup>* [bőr:IZĀFAT gránátalma:IZĀFAT vad] 'vad gránátalma bőre'  
*gul<sup>P</sup>-i šad-barg<sup>P</sup>-i ħurāsānī* [rózsa:IZĀFAT százlevelű:IZĀFAT Horaszán] 'horaszáni százlevelű rózsa'  
*halīla<sup>P</sup>-i zard<sup>P</sup>-i bašrī* [mirobalán:IZĀFAT sárga:IZĀFAT baszrai] 'baszrai sárga mirobalán'

Mindössze egyetlen olyan esetet találunk a szövegben, amelyben a török és perzsa szerkezet együtt szerepel: *qara tuz-i hindī* 'indiai fekete só'. A szerkezet feje a *tuz* 'só' szó, az első módosító a *qara* 'fekete' melléknév, amely egy egyszerű jelzős szerkezetet alkot a fejjel, és a második módosító a *hindī* 'indiai' melléknév, izāfat szerkezettel kapcsolódva a fejhez:

- (16) *qara<sup>T</sup> tuz<sup>T</sup>-i hindī* [fekete só:IZĀFAT indiai] 'indiai fekete só'

A török birtokos szerkezet – birtokos esetraggal vagy anélkül – szintén megtalálható a növénynevek és egyéb adalékanyagok leírásában. Ez általában a növények, állatok és egyéb anyagok egyes részeinek leírására szolgál. A perzsa izāfat szerkezet mindössze néhány esetben mutat ilyen funkciót:

- (17) *yanğaq<sup>T</sup> mağzi<sup>P</sup>* [dió mag:POSS.3p.sg.] 'diómag'  
*piyāz<sup>P</sup> suwi<sup>T</sup>* [hagyma víz:POSS.3p.sg.] 'hagymalé'  
*sīgīr<sup>T</sup> yağī<sup>T</sup>* [ökör zsír:POSS.3p.sg.] 'ökör zsírja'  
*yumurtqa<sup>T</sup>-niñ sariği<sup>T</sup>* [tojás:GEN sárga:POSS.3p.sg.] 'tojás sárgája'
- (18) *mağz<sup>P</sup>-i bādām<sup>P</sup>* [mag:IZĀFAT mandula] 'mandula mag'

#### 4.1.2. Török és perzsa párhuzamok

Az orvosi mű szókészletét erősen befolyásolja a perzsa nyelv, a szerző gyakran

használ azonos jelentésű török és perzsa kifejezéseket. Néhány esetben arab párhuzamok is megjelennek. Ezen túlmenően, a forrás oguz és nem oguz szóképzési elemek keveredését is mutatja:

- (19) perzsa török  
*nān* *etmāk* 'kenyér'  
*par* *yüñ* '(madár)toll'
- (20) perzsa török török  
*sargīn* *tezāk* *boq* 'széklet, ürülék'
- (21) török arab  
*qart* *ĵirāhat* 'seb; fekély'
- (22) nem oguz oguz  
*özgä* *bašqa* 'másik'  
*qol* *elig*<sup>18</sup> 'kéz; kar'

Néhány esetben mind a török jelzős szerkezet, mind a perzsa izāfat megtalálható a szövegben ugyanannak a növénynek vagy anyagnak a leírására:

- (23) *qara*<sup>T</sup> *halīla*<sup>P</sup> [fekete mirobáln] 'fekete mirobáln'  
*halīla*<sup>P</sup>-i *siyāh*<sup>A</sup> [mirobáln:IZĀFAT fekete] 'fekete mirobáln'  
*qizil*<sup>T</sup> *marĵān*<sup>A</sup> [vörös korall] 'vörös korall'  
*marĵān*<sup>A</sup>-i *surh*<sup>P</sup> [korall:IZĀFAT vörös] 'vörös korall'  
*aq*<sup>T</sup> *marĵān*<sup>A</sup> [fehér korall] 'fehér korall'  
*marĵān*<sup>A</sup>-i *safēd*<sup>P</sup> [fehér:IZĀFAT fehér] 'fehér korall'
- (24) *aq*<sup>T</sup> *qand*<sup>A</sup> [fehér cukor] 'fehér cukor'  
*aq*<sup>T</sup> *šakar*<sup>P</sup> [fehér cukor] 'fehér cukor'  
*šakar*<sup>P</sup>-i *safēd*<sup>P</sup> [cukor:IZĀFAT fehér] 'fehér cukor'

#### 4.2. A betegségek nevei

Orvosi művében Subhān Qulī mind apellatív, mind deskriptív terminusokat használ a betegségek leírására. A legtöbb apellatív kifejezés idegen eredetű, mint például az arab *bahaq* 'lepra', *baraṣ* 'vitiligo', *bawāsīr* 'aranyér', *fālij* 'paralízis;

<sup>18</sup> Habár a mai oguz nyelvek többségében egy ún. „rövid alak”-ot találunk, vö. *el* 'hand; fore-foot; handwriting, hand; interference, assistance; power; one discharge (of a fire-arm); deal (of cards)' (tt), *el* 'ruka; ručnoj' (gag), *āl* 'ruka, kist' ruki; ručnoj' (az), *el* 'ruka; kon, partija (v igre)' (tkm), a kettő közötti kapcsolat nyilvánvaló.

hemiplégia', *laqwa* 'arcbénulás', *niqris* 'köszvény', *qawlanj* 'hascsikarás', *qayy* 'hányás', *sabal* 'szemgyulladás', *šar'* 'epilepszia', *šall* 'paralízis miatt megbénult végtag', és *yarqān* 'sárgaság'; a perzsa *ābila* 'hólyag; himlő', *āzah* 'szemölcs', *dunbal* 'kelés, furunkulus', *hāriš* 'rüh', *nāhuna* 'hályog a szemén', *nāšūr* 'fekély', és *šikūfa* 'hajhullást okozó betegség'.

A legáltalánosabb török eredetű apellatív terminusok: *isīma* 'láz', *qart* 'seb; skrofulás daganat; fekély', *qolañsa* 'kellemetlen szagú izzadság', *qotur* 'rüh', *sawraq* 'süketség', és *šišuğ/šišuq* 'daganat'.

#### 4.2.1. A betegségek leírása

A betegségek definiálására használt deskriptív kifejezések lehetnek névszói vagy igei összetételek. A névszói összetételekben legtöbbször a török birtokos szerkezet használatos (névszó + névszó + harmadik személyű birtokos személyrag). A fej a török *ağriğ/ağriq* 'fájdalom, fájás; betegség' jelentésű szó, de néhány esetben idegen szavak is szerepelnek ebben a funkcióban, például a perzsa *hasta* 'betegség', az arab *maraz* id. és *illat* id. szavak:

- (25) *köz<sup>T</sup> ağriği<sup>T</sup>* [szem fájás:POSS.3p.sg.] 'szemfájás'  
*baš<sup>T</sup> ağriği<sup>T</sup>* [fej fájás:POSS.3p.sg.] 'fejfájás'  
*qulaq<sup>T</sup> ağriği<sup>T</sup>* [fül fájás:POSS.3p.sg.] 'fülfájás'  
*šaqīqa<sup>A</sup> ağriği<sup>T</sup>* [migrén betegség:POSS.3p.sg.] 'migrén'
- (26) *talaq<sup>T</sup> marazi<sup>A</sup>* [epe betegség:POSS.3p.sg.] 'epebántalom'  
*kindik<sup>T</sup> hastasi<sup>P</sup>* [köldök betegség:POSS.3p.sg.] 'köldöklob;  
 köldöksérv'  
*bawāsīr<sup>A</sup> illati<sup>A</sup>* [aranyér betegség:POSS.3p.sg.] 'aranyér'

A perzsa izāfat szerkezet mindössze egyszer szerepel deskriptív orvosi kifejezésekben:

- (27) *dard<sup>P</sup>-i šaqīqa<sup>A</sup>* [fájás:IZĀFAT migrén] 'migrén(es) fájdalom'

A névszói szerkezetek mellett Subhān Qulī gyakran használ igei összetételeket is:

- (28) *uyqu kelmäs* [álom jön:NEG.AOR] 'álmatlanság'  
*töšäkdä siymäk* [ágy:LOC vizelet] 'ágybavizelés'  
*sidük tutulğan* [vizelet tart:PASS:PART] 'vizeletrekedés'  
*oğul bolmaslik* [utód létezik:NEG.AOR:DER] 'meddőség'

Az egyes betegségek tüneteinek leírására leggyakrabban az *-A dökkän* összetett igei szerkezet használatos. Feltételezhető, hogy a szerző azért használta ezt a szerkezetet, hogy még szemléletesebbé tegye az egyes betegségek tüneteinek

leírását; az is figyelemre méltó, hogy Subhān Qulī művében nem található hasonló funkciójú arab vagy perzsa szerkezet:

- (29) *suw aqa dökkän* [víz folyik:CONV önt:PART] 'véladékozás (szemről)'  
*qusa dökkän* [hány:CONV önt:PART] '(folyamatos) hányás'  
*yötä dökkän* [köhög:CONV önt:PART] '(erős) köhögés'  
*içi bara dökkän* [belső:POSS.3p.sg megy:CONV önt:PART] 'hasmenés'
- (30) *dökkän isitma* [önt:PART láz] '(magas) láz'

### 5. Ritka szavak Subhān Qulī művében

Ahogy fentebb már jeleztem, Subhān Qulī műve alapvető fontosságú forrás a török szókészlet kutatása szempontjából: számos unikális lexémát, más forrásban nem szereplő derivátumot, speciális jelentésben előforduló közismert szót tartalmaz. Az alábbiakban öt olyan török eredetű szót mutatok be a forrás szóanyagából, amely a legtöbb tanulsággal szolgál.

#### 5.1. *başaq* 'kullancs'

A 'búzakalász; nyílhegy' jelentésű *başaq* szó már az ótörök kortól kezdve adathozható,<sup>19</sup> illetve a mai nyelvekben is jó elterjedtséget mutat.<sup>20</sup> Etimológiailag a *baş* 'fej' + *Ak* kicsinyítőképzős származéka.

Subhān Qulī szövegében előfordul egy hasonló hangalakú szó, amely egy apró, az emberre veszélyes élősködő leírására szolgál. Mivel ebben a jelentésben a szó nem mutatható ki sem a történeti emlékekből, sem a mai nyelvekből, pontos jelentésének meghatározása igen nehéz, ugyanakkor a szövegösszefüggések alapján nagy biztonsággal állítható, hogy a kullancsot<sup>21</sup> jelöli:

- (31) *agar başaq etkä qadalib qalğan bolsa siğir tezäkini yaği bilä qaynatib baylasalar başaq-ni çiqarğay* 'ha kullancs fűródott a húsba: ha

<sup>19</sup> Vö. ÓT *başaq* 'head (naşl) of an arrow; point (sinān) of a spear' (Kāş 190); KT *başaq* 'arrow-head (*paykän*); ear of corn (*hōşa*)' (San 124r4).

<sup>20</sup> Vö. *başak* 'kolos; mesivo (korm dlja skota)' (tat), *başak* (južn.) / *maşak* 'kolos (ostavšijsja na pole posle uborki)' (kirg); *başak* 'ear (of grain), spike; grain, fruit, etc., left over by the reapers, gleanings; ornamental plait of grain hung up to bring luck; archaic arrow-head' (tt), *başak* 'sigara izmariti' : *tütün alacak parası yok ki başak toplayıp içiyor* (ttD); *bâşâq* 'kolos', *mâşoq* 'kolos' ja, *ostavšiesja na pole posle žatvy* (özb).

<sup>21</sup> A kullancsok (*Ixodidea*) családjának valamely faja, l. bővebben Kapiller 1997.

ökör ürülékét zsírjával felforraljuk és befedjük [vele a kullancsot], a kullancsot kihozza' (SQ 46v4–6)

Abban nem kételkedhetünk, hogy a 'kullancs' jelentésű *bašaq* szónak is a *baš* 'fej' a bázisa, ugyanakkor a képzés módját illetően több lehetőség közül kell választanunk. Egyrészt elképzelhető, hogy ugyanazt az *+Ak* kicsinyítőképzőt kell látnunk a szóban, mint a 'búzakalász; nyílhegy' jelentésű *bašaq* esetében: a kullancs méreténél és alakjánál fogva tekinthető egy kis fejnek, fejcskének. Másrészt – és sokkal inkább ez tűnik a helyes megoldásnak – elképzelhető, hogy azzal az *+Ak* képzővel állunk szemben, amely a jól ismert *+A-* és *-(O)k* képzők összetételeként jött létre.<sup>22</sup> Ez a formáns elsősorban testrésznevekhez járul és arra az élőlényre – az esetek többségében állatra – utal, amelynek ez a testrész jellemző tulajdonsága, vö. *tišāk* 'kétéves juh (tkp. fogas, fogadó, mivel az állatnak ebben a korban nőnek a fogai)' ← *tiš* 'fog' és *boynaq* 'egy fajta gyík (tkp. nyakas, hosszú nyakú, mivel egyes gyíkfajok jellemző tulajdonsága, hogy hosszú a nyakuk)' ← *boyin* 'nyak'.<sup>23</sup> Ezek alapján a *bašaq* 'kullancs' szó etimológus jelentése nem 'fejcske', hanem 'fejes, (vmilyen) fejű' lenne, utalva arra, hogy az állatnak ez a legfontosabb testrésze, hiszen ezzel hatol be a bőr alá.

## 5.2. *quš* '(moly)lepke'

A *quš* 'madár' jelentésű névszó az ótörök kortól kezdve jól adatolható a nyelvemlékekből és széles körben elterjedt a mai török nyelvekben.<sup>24</sup> Ugyanakkor, a csagatáj irodalmi nyelv fontosabb szótárait megvizsgálva, a *quš* (قوش) címszavak alatt találunk egy olyan jelentést is, amely sem más történeti forráscsoportból, sem a mai nyelvekből nem adatolható: *quš* 'ptica; dž. ohota za pticami; dž. Gadanie po pticam", vorožba; dž. m o t y l e k"' (B2: 81a–82a); *quš* 'Vogel; der Jagdfalke; überh. beflügeltes Wesen (daher auch vom Engel); Schmetterling, Falter; Vorzeichen (Vogelflug); Vorbestimmung, Schicksal' (Z 717b) és PT قوش<sup>25</sup> TP 'maison, lieu de station; paire, paire de bœufs attelés pour le labour; compagnon; troupe; deux coupes que l'échanson sert coup sur coup; champ cultivé; oiseau; papillon; présage' (PdC 430–432). A kérdéses szócikkekben szereplő példaanyag alapján jól látszik, hogy a 'lepke, pillangó' jelentés

<sup>22</sup> Erdal (1991: 163) az *+AgU* képzőről írt fejezetben röviden tárgyalja a képzőt és az ótörök anyagban előforduló példákat; l. még alább a *saw(i)raq* 'süket(ség)' szó kapcsán.

<sup>23</sup> L. továbbá az önálló *+A-* képzős formát: *boyna-* 'to be stiffnecked, haughty' (Kāš 120).

<sup>24</sup> Vö. ÓT *quš* 'bird (*tayr*)' (Kāš 166–167); KT *quš* 'avis [madár]' (CC 65v21); MT *koš* 'ptica, ptička' (tat), *qus* 'bird' (kzk); *kuš* 'bird; hawk or falcon; bald spot on the rump of an old horse; prov. paper kite' (tt); *kus* 'utka (ptica), Anas' (j).

<sup>25</sup> Pavet de Courteille egy szócikkben tárgyalja a *qoš* és *quš* szavakat.

mindhárom esetben egy helyről származik: Navāṭ<sup>26</sup> *Navādiru's-Šabāb* 'Az ifjúság ritkaságai' címet viselő dívánjának egyik beyitjében található *quš* szót értelmezik ekképpen.<sup>27</sup> Ez a szövegrész megtalálható az Abušqában<sup>28</sup> is, ahol az ismeretlen szerző a megegyező jelentésű perzsa *parwāna* 'lepke, pillangó' szóval fordítja (331).

A Sanglaḥ<sup>29</sup> szerzője, Muḥammad Mahdī kán szintén foglalkozik a *quš* szóval: idézi Navāṭ ide vonatkozó beyitjét és felhívja a figyelmet arra, hogy a korábbi szerzők (*mu'allif-i Rūmī*) helytelenül fordítják a *quš* szót 'pillangó (*parwāna*)'-nak (San 288r25–26). A Sanglaḥ szerzőjéről tudni kell, hogy számos korábbi szótárkészítő művét ismerte, azokat sok esetben idézi is saját munkájában. Véleménye szerint ezek a művek hemzsegnek a hibáktól, pontatlan vagy teljesen rossz jelentéseket tartalmaznak. Ezen típusú megjegyzései az esetek többségében helytállónak tűnnek, így a *quš* szó esetében is komoly mérlegelésre ad okot észrevétele, olyannyira, hogy Clauson (1972: 670b) etimológiai szótárában ezen adattal támasztja alá, hogy az Abušqában szereplő értelmezés helytelen.

Navāṭ beyitjének értelmezése számos problémával terhelt, egyrészt az arab *šam'* 'gyertya, fáklya' szó szövegbeli szerepe, jelentése nem világos, másrészt a *quš* jelentése nem határozható meg pontosan. Így nem lehet egyértelműen állást foglalni az egyik vagy másik értelmezés mellett. Ugyanakkor Subḥān Qulī orvosi szövege biztosítja számunkra, hogy a Muḥammad Mahdī kánt megelőző szótárkészítők nem véletlenül fordították 'pillangó'-nak a szót – még akár helytelenül is –, hiszen annak valóban volt ilyen jelentése.<sup>30</sup> Az orvosi szöveg 48. fejezete részletesen foglalkozik ezzel az élőlényel:

- (32) *qir̄q sākizinči bāb qurt wa quš-nuñ daf'i-niñ bayānida*  
'48. fejezet. A férgek és molylepkék elűzéséről' (60r6)
- (33) *Buqrāt ḥakīm aytīb-tur agar suḡun-nuñ tezāki-ni har üydä kim tütün qilsalar bolḡan quš wa qurt ilan wa c̄yan olsa üydin qačib özgä sarī bargay*

<sup>26</sup> Az egyik leghíresebb csagatáj költő, 1441–1501 között élt.

<sup>27</sup> *šu'la-i ruhsāriḡa kōñliim qušī aylana-dur*

[láng:IZÁFAT orca:POSS.3p.sg.:DAT szív:POSS.1p.sg. pillangó:POSS.3p.sg. kering:PRES]

'orcájának lángja körül szívem pillangója kering'

*tañ emäs gül šam'iḡa bulbul agar parwāna-dur*

[csodálkozás létezik:NEG.AOR rózsza ?fény:POSS.3p.sg.:DAT fülemüle ha pillangó:COP]

'nem csodálkozna a rózsza fényén a fülemüle ha pillangó volna'

<sup>28</sup> Csagatáj–oszmánli szótár, 16. század első fele.

<sup>29</sup> Csagatáj–perzsa szótár, 1750-es évek.

<sup>30</sup> Természetesen az is elképzelhető, hogy két különböző eredetű, de alakilag egybeeső szóról van szó.

'Hippokratész, az orvos azt mondja: minden olyan házból, ahol vad marha ürülékét elfüstölik, az összes molylepke és féreg, vagy legyen akár kígyó és skorpió, elmenekül és másfelé megy.' (60r7–9)

### 5.3. *saw(i)raq* 'süket(ség)'

A Subhān Qulī munkájában található *saw(i)raq* 'süket(ség)' terminus más nyelvemlékből nem mutatható ki, ugyanakkor összefüggésbe hozható hasonló hangalakú, ill. eltérő képzésű történeti és mai nyelvi adatokkal. A legkorábbi ide vonható adatok 14. századi középtörök nyelvemlékekben szerepelnek: *şagîr/şañîr* 'süket' (*utrûş*) (İd 58, 60) és *sagîr* id. (Muh 46, 8). A mai török nyelvekben található kifejezések két csoportba oszthatók:

#### a. *sagîr* 'süket'

*sagîr* 'gluhó' (szibt), *sawîr* id. (kcalp), *sagîr* 'gluhó, oglohşij' (krm), *sagîr* 'gluhó' (kark); *sagîr* id. (tt)

#### b. *sañîraġu* 'süket'

*sañîraġu* 'gluhó, oglohşij' (tat), *hañġîraġu* 'gluhó' (bask), *sañîraw*, *sañraw* id. (kzk), *sañîrav* id. (nog), *sandrav* id. (kart, karh), *sondrav* id. (kart), *sañîrav* id. (kmk), *sañîraw* id. (krca-blk), *sargu*,<sup>31</sup> *sañraġu* id. (turkiSh)

A felsorolt adatok tanúsága szerint egy *\*sagîr* ~ *\*sañîr* bázist tételezhetünk fel. Az *ñ* ~ *ġ* alternáció jól ismert jelenség a török nyelvekben: vö. *yañaq* ~ *yaġaq* 'dió'.<sup>32</sup> A szóképzés szempontjából a két bázis-névszó jelentős eltérést mutat: míg a *sagîr* nem szerepel továbbképzett formákban, a *sañîr* – a *Kitāb al-Idrāk*ban található *şañîr* és a dobrudzsai tatár *sangîr* 'saġir; surd' kivételével<sup>33</sup> – +*AgU* képzős alakokat mutat.

A *sañîraġu* formára visszavezethető alakok a szóképzés szempontjából további érdekességet mutatnak. Az +*AgU* képző jól adatolt az ótörök kortól kezdve; elsősorban testrésznevekhez járul és arra az élőlényre utal, amelynek ez a testrész meghatározó jellemzője, vö. *qarnaġu är* 'a potbellied (*bañin*) man' (Kāš 246) ← *qarīn* 'belly (*bañn*)' (Kāš 203), *boynaġu* 'makacs, ellenálló; lázadó (tkp. nyakas)' (Rabġ A146r16, A149v15) ← *boyīn* 'nyak', *baġraġu*<sup>34</sup> 'konok,

<sup>31</sup> A turki nyelvjárási *sargu* (< *\*sagru* < *\*sañru* < *\*sañraw*) a *sañraġu* erősen leegyszerűsödött formájaként magyarázható.

<sup>32</sup> Ezekben az ingadozást mutató szavakban az eredeti forma *-ñ-* volt és a *-ġ-*s alakok denazalizáció útján jöttek létre.

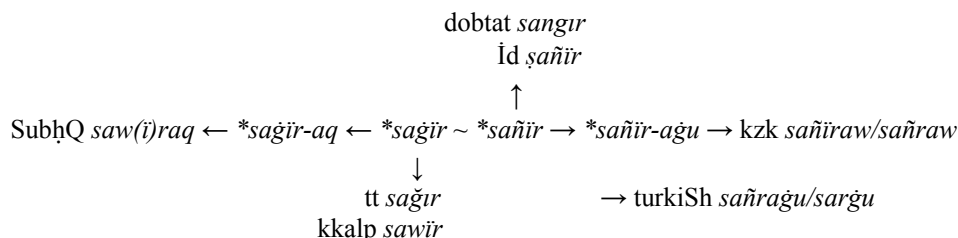
<sup>33</sup> Eren (1999: 348b) arról ír etimológiai szótárában, hogy a törökországi török nyelvjárásokban is elterjedt a *sañîr* alak, de ezt szótárakból nem sikerült igazolni.

<sup>34</sup> Arat (1979: 113) *buġraġu* 'erkek deve gibi' (← *buġra* 'hím teve') olvasatot ad; Clauson (1972: 319a) elfogadja ezt az olvasatot és az etimologikus 'with a character like a camel stallion's' jelentés megadásával mellett jelzi, hogy a Qutadġu Biligben szereplő alakok helyes értelmezése



makacs' (QB 1126, 6166, 6367) ← *bağır* 'máj' (Erdal 1991: 162).<sup>35</sup> Annak ellenére, hogy a *sañırağu* névszó és a bázisát képező *sañir* között nem áll fenn ez az összefüggés, mégsem kételkedhetünk ide tartozásában.<sup>36</sup> egyrészt ugyanúgy negatív jelentéstartalommal bír, mint a testrésznévi származékok többsége, másrészt, mind a testrésznévi származékok, mind a *\*sañir* ~ *\*sağır* esetében számolhatunk analóg képzésekkel. Kāšgarī szótárában több adat utal arra, hogy az +*AgU* alternánsaként létezett egy +*Ak* képző,<sup>37</sup> vö. *qarnaq är* 'a large-bellied ('*azīm al-baṭn*) man' (Kāš 238), *boynaq* 'lizard (animal) (*al-'azāya dābba*)' (Kāš 522) és *tišāk* 'a two-year old sheep (*aṣ-ṣanī min al-ḡanam*)' (Kāš 195). A Subḥān Qulīnál szereplő *saw(i)raq* (< *\*sağıraq* ← *\*sağır* +*Ak*) alak is ugyanezt a jelenséget mutatja, hiszen minden tekintetben analóg a *sañırağu* formával.

A fentebb tárgyalt szavak közötti összefüggéseket az alábbi ábrával lehet szemléltetni:



#### 5.4. *Toñuz* 'skrofulózis, görvélykór, tüdőgümőkór'

A *toñuz* 'disznó' jelentésű szó jól ismert a török nyelvekben, vö. tatár *duñgiz* 'svin'ja' és törökországi török *domuz* 'pig, swine; wild boar'. Subḥān Qulī művé-

'violent, aggressive'; Dankoff (1983) szintén ezt az olvasatot és jelentést (like/as a camel stallion) preferálja szövegkiadásában. Erdal (1991: 162) már a helyes (*bağırağu*) alakot adja.

<sup>35</sup> Erdal ebbe a csoportba sorolja a rekonstruált *\*tišāgü* 'kétéves juh' alakot is az irodalmi mongol *silügä* 'three-year-old sheep' és a jakut *tisāgä/tisāñä* 'trehtravnoe životnoe, telenok ili žerebjonok po tret'emu godu (dvuhlětnij, dvulětok, strigun); tol'ko s oseni etogo goda u nih vypadajut moločnye zuby, počemu nazyvajutsja takže *tisir tisāg(ñ)ä*' alapján. Ez az egyeztetés azonban számos problémával terhelt, többek között a jakut *tisāgä* (< ősjakut *\*tišākä*) szónak a *\*tišāgü* nem lehet közvetlen előzménye (Stachowski 1993a: 114).

<sup>36</sup> Ebből a szempontból sokkal közelebb áll az +*AgU* képzővel összefüggő +*AgUt* képző származékaihoz, ahol szintén nincs jelentős különbség a bázis és származékának jelentésében, vö. *alpağut* 'bátor, hős katona' ← *alp* 'bátor, merész', *başağut* 'fő(nök)' ← *baš* 'fej; fő' és *uzağut* 'ügyes, jártas, szakavatott' ← *uz* id. Továbbá, az +*AgUt* származékai elsősorban emberekre használatosak, míg az +*AgU* inkább állatokkal hozható összefüggésbe (Erdal 1991: 163).

<sup>37</sup> Vö. 5.1. alpont. Az ott leírtakkal összhangban nem csak az +*Ak* (< +*A-* és -(*O*)*k*), de az +*AgU* (< +*A-* és -*gU*) is összetett képzőként értékelhető.

ben ez a szó egy speciális orvosi terminusként szerepel – a skrofulóvizist<sup>38</sup> vagy ismertebb néven a tüdőgümőkórt jelöli. A *toñuz qartī* kifejezés pedig leírja a betegség elsődleges tünetének nevezhető nyaki nyirokcsomó-duzzanatot, a skrofulát.

Az első dolog, ami szembeötlő lehet, hogy a 'disznó' jelentésű *toñuz* névszó ebben a jelentésben használatos, mivel a disznónak és a nyaki nyirokcsomó-duzzanatnak nem sok köze van egymáshoz. Az még meglepőbb, hogy az arab és perzsa nyelvben ugyanez a kettősség mutatkozik: *hanāzīr* (többesszáma a *hinzīr*-nek) 'pigs; scrofula, scrofulosis' (a 263a) és *hūk* 'a pig; scrofula' (p 487b).

Ennek a szónak a története egészen a görög időig nyúlik vissza: a 800-as évektől kezdve egyre nagyobb mennyiségben fordítottak le görög orvosi szövegeket arab nyelvre. Ilyen nagyszámú fordítás esetén a fordítók követhetnek el hibákat; például, bizonyos esetekben a fordító nem tudta pontosan beazonosítani a műben szereplő speciális gyógynövényeket vagy állatokat, és így nem tudta pontos arab megfelelőikkel helyettesíteni – különösen igaz volt ez akkor ha a fordító élőhelyén nem is volt megtalálható a kérdéses élőlény; számos esetben a szavaknak nem volt arab megfelelőjük; vagy a fordító nem ismerte az adott kifejezést és összekeverte egy másikkal. Az arab *hanāzīr* 'disznók; skrofula' szó egy világos példája ennek az esetnek: a görög orvosi szövegek fordítója minden bizonnyal összekeverte a *χοιράδες* (plur.nom.) 'görvélykór, golyva' névszót – nem ismerve a kifejezést, így azt sem, hogy mi a ragozási töve – a *χοῖροι* (plur.nom.) 'disznók, sertések; malacok' jelentésű szóval.<sup>39</sup> Ennek eredményeképpen az arab *hanāzīr* 'disznók' átvette a 'skrofulózis' jelentést, amely azután könnyen elterjedt a perzsában és a törökben.<sup>40</sup>

### 5.5. *Yöt-* 'köhög'

Három olyan nomen-verbumot találunk a török nyelvekben, amelyek összefüggnek egymással és 'köhög' / 'köhögés' a jelentésük:<sup>41</sup>

#### a. *yötül* ~ *yötül* 'cough'

<sup>38</sup> A skrofulóvizist mint kifejezést a mai orvostudomány nem használja. A régi gyógyászatban egy olyan tünetcsoport leírására használták, amelyet több, egymástól teljesen különböző betegség is előidézhett. Legfontosabb jellemzője a gümőkóros nyaki nyirokcsomó-duzzanat, mely lehet gennyes vagy száraz (Salisbury MacNalty 1961: 1283b).

<sup>39</sup> Erről és egyéb fordítási problémákról l. még Ullmann 1978: 24–30.

<sup>40</sup> Mivel az arab orvoslásnak meghatározó szerepe volt a középkori Európában – azáltal, hogy számos orvosi könyvet lefordítottak arabról latinra – hasonló formákat figyelhetünk meg a latinban is: *scrofulae* 'mirigyfekélyek, külön. a nyakmirigyeken; skrofula' kicsinyítő képzős formája a *scrofa* 'malacos koca v. eme' névszónak; továbbá vö. angol *scrofula* 'disease characterized by degeneration of the lymphatic glands' (Onion 1966: 802a).

<sup>41</sup> Egy további adattal bővíthető az alábbi lista, de annak nincsen névszói párja: *yöçö-* 'kaşljat', *stradat* 'kaşlem' (AltIR 3: 453).

*yötül* 'Husten' (H2 22,30), *yötäl* 'cough (*surfa*)' (San 341v9);  
*yütäl* 'kašel'' (tat), *yütel* id. (bask), *yödöl* id. (sibtBR 3:453), *jötol* 'kašel' (u  
 čeloveka)' (kirk), *žotel* 'cough' (kzk), *žotel* id. (kikalp), *yötel* 'med. kokljuš'  
 (nog), *yötel* 'kašel'' (kmk), *džotel* id. (krcs-blk); *yütel* id. (turkiJ), *yütal* id.  
 (özb), *yötäl* id. (nujg); *d'ödül* id. (alt), *yödül* id. (alttelR 3:453), *čidil* id.  
 (hak), *čedil* id. (hakszR 3:1986), *čödül* id. (tuv); *sötöl* id. (j), *hötöl* id. (dlg)

**yötäl- ~ yötül-** 'to cough'

*jötol-* 'kašljat' (o čeloveke)' (kirk), *žotel-* 'to cough' (kzk), *žotel* id. (kikalp);  
*yütel-* id. (turkiJ), *yütal-* 'kašljat', pokašlivat'' (özb), *yötäl* 'kašljat'' (nujg);  
*čidil-* id. (hak), *čedil-* id. (hakszR 3:1986)

**b. yötkür** 'cough'

*d'ötkür* 'kašel'' (alt), *yötkür* id. (alttelR 3:452)

**yötkür-** 'to cough'

*yötker-* 'kašljat'' (tat), *yütker-* 'kašljat'' (bask), *jötkür-* '(o životnyh, inogda o  
 ljudjah) kašljat'; (o lošadi) zapalit'sja' (kirk), *žötkir-* 'kašljat'' (kikalp), *yötkir-*  
 id. (nog), *yötkür-* 'kašljat', pokašlivat'' (kmk), *džötgür-* 'kašljat'' (krcs-blk);  
*d'ötkür-* 'kašljat', otkašlivat'sja' (alt)

**c. yötür** 'cough'

*čidür* 'kašel'' (haksz)

**yötür-** 'to cough'

*yödür-* id. (alttkR 3:453), *čädür-* 'kašljat'' (haksR 3:1985), *yödür-* id. (csulR  
 3:453), *čödür-* 'kašljat'' (tuv), *čödür-* id. (tof)

Ezen felül néhány történeti forrás és mai török nyelv szókezdő /y/ nélküli formát mutat: *ödül*<sup>42</sup> 'Husten' (H2 10,54); *ötäl* 'kašel'' (kark), *öt'al'* id. (kart), *etel* id. (karh); és *ötül-* 'husten' (Hou 44), *öt'k'ur-* id. (katt), *etkir-* id. (karh).

Sevortjan (1974: 557) azt feltételezi, hogy az eredeti forma nem tartalmazta a szókezdő /y/-t, ugyanakkor Erdal (1991: 330) szerint a /y/ ~ ø alternáció egy eredeti *\*#h<sup>o</sup>* szókezdetre utal, ami sokkal valószínűbbnek tűnik.<sup>43</sup>

A fent említett szavak minden bizonnyal egy ősi *\*yöt* (<*\*höt*) hangutánzó bázisra vezethetők vissza. Ezen a hangutánzó bázison jöhetett létre a *yöt-* ige, amely végeredményként egy *yöt(-)* nomen-verbumot eredményezett<sup>44</sup> – bázisául

<sup>42</sup> Clauson (1972: 54b) helytelenül tárgyalja ezt a névszót önálló szócikkben, azt feltételezve, hogy az *öt-* 'to cross; to pass' ige származéka; a kifejezés 'diarrhoea' fordítása szintén rossz.

<sup>43</sup> Vö. *yăğáč* 'derevo (drevesina); breвно; les (stroitel'nyj material)' (özb), *ağaç* 'tree; wood, timber; wooden; pole, wooden pillar; stick; wooden tool, handle, etc.' (tt), *hayač, hağaç* 'Baum, Holz, Stock, Parasange' (hal) < *\*hağaç/hagğaç* és *yigla-* 'plakat', prolivat' slëzy; rydat'' (özb), *ağla-* 'to weep, shed tears, cry; to weep, mourn (for); to complain; to whine; to shed tears (tree)' (tt), *Hğyla-* 'weinen' (délog) < *\*hağla-*.

<sup>44</sup> Sevortjan (1974: 557) ezzel szemben azt gondolja, hogy az igei bázis volt az elsődleges és ebből, másodlagosan, jött létre a *\*yöt* névszó.

szolgálva a továbbképzett alakoknak. Arra azonban nem lehet biztonsággal felelni, hogy ezek a képzett alakok miként jöttek létre.<sup>45</sup> Az igei bázis megőrződött a hakasz nyelv kizil nyelvjárásában: *šēt-* 'husten' (hakkJ).<sup>46</sup> Korábban csak ez az egy adat biztosította számunkra a bázist. Subhān Qulī műve ennek meglétét egy újabb – immár nem csak modern, hanem középtörök – adattal igazolja, megőrizve a *yöt-* 'köhög' igét a *yötä dökkän*<sup>47</sup> '(folyamatos, erős) köhögés' kifejezésben.

### Rövidítésjegyzék

a	arab, vö. Cowan (1974)
alt	altaji vagy ojrot, vö. Baskakov – Tosčakova (1947)
altlR	altaji, lebed nyelvjárás, vö. Radloff (1893–1911)
alttelR	altaji, teleut nyelvjárás (Tel.), vö. Radloff (1893–1911)
alttkR	altaji, tuba-kizsi nyelvjárás (Tub.), vö. Radloff (1893–1911)
az	azerbajdzsán, vö. Azizbekov (1965)
B	vö. Budagov (1869–1871)
bask	baskír, vö. Uraksin (1996)
CC	Codex Cumanicus, vö. Drimba (2000)
csulR	csulimi török, küerik nyelvjárás (Küär.), vö. Radloff (1893–1911)
délog	déloguz nyelvjárások, vö. Doerfer–Hesche (1989)
dlg	dolgán, vö. Stachowski (1993b)
gag	gagauz, vö. Gajdarji et al. (1973)
dobtat	dobrudzsai tatár nyelvjárás, vö. Kerim – Kerim (1996)
H2	Heilkunde 2, vö. Rachmati (1932)
hak	hakasz, vö. Baskakov (1953)
hakkJ	hakasz, kizil nyelvjárás, vö. Joki (1953)
haksz	hakasz, szagáj nyelvjárás, vö. Baskakov (1953)
hakszR	hakasz, szagáj nyelvjárás (Sag.), vö. Radloff (1893–1911)
haksR	hakasz, sór nyelvjárás (Schor.), vö. Radloff (1893–1911)
hal	haladzs, vö. Doerfer – Tezcan (1980)
Hou	vö. Houtsma (1894)
İd	Kitāb al-Idrāk, vö. Caferoğlu (1931)
j	jakut, vö. Pekarskij (1917–1930)
kart	karaim, troki nyelvjárás, vö. Baskakov et al. (1974)
karh	karaim, halicsi nyelvjárás, vö. Baskakov et al. (1974)

<sup>45</sup> Sevortjan (1974: 557) megkísérli etimologizálni az egyes alakokat – *(y)öt-ül(-)* ~ *(y)öt-ül(-)* ← *\*(y)öt- -(a)l(-)* és *(y)öt-kür(-)* ← *\*(y)öt +kXr(-)* –, de magyarázata nem elég meggyőző, illetve nincs analóg példával alátámasztva.

<sup>46</sup> További példák Joki kizil anyagából: *šētil*, *šēdil* 'Husten'. Emellett feltüntet két finit igei alakot is *šēt-*: *men šētleptiβin* ~ *šētleptiβin* (1p.sg) és *sen 'šētleptizij* (2p.sg).

<sup>47</sup> *agar yötä dökkändä qan kelgäy* 'ha köhögéskor vér jön [a torokból]' (33r1).

kark	karaim, krími nyelvjárás, vö. Baskakov et al. (1974)
Kāš	Kāšgarī, vö. Dankoff – Kelly (1982–1985)
kzk	kazak, vö. Shnitnikov (1966)
kirg	kirgiz, vö. Judahin (1965)
kkalp	karakalpak, vö. Baskakov (1958)
kmk	kumük, vö. Bammatov (1969)
krcs-blk	karacsáj-balkár, vö. Tenišev – Sujunčev (1989)
krm	krími tatár, vö. Asanov et al. (1988)
KT	középtörök
MT	modern török
Muh	Ibn Muhannā, vö. Melioranskij (1900)
nog	nogaj, vö. Baskakov (1963)
nujg	neoujgur, vö. Nadžip (1968)
ÓT	ótörök
özb	özbek, vö. Borovkov (1959)
p	perzsa, vö. Steingass (1939)
PdC	vö. Pavet de Courteille (1870)
San	Sanglah, vö. Clauson (1960)
SQ	Subhān Qulī
szibt	nyugat-szibériai tatár, vö. Tumaševa (1992)
szibtBR	nyugat-szibériai tatár, baraba nyelvjárás (Bar.), vö. Radloff (1893–1911)
tat	tatár, vö. Golovkina (1966)
tkm	türkmen, vö. Baskakov et al. (1968)
tof	tofa, vö. Rassadin (1995)
tt	törökországi török, vö. New Redhouse Turkish-English Dictionary (1968)
ttD	törökországi török nyelvjárások, vö. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1–12 (1963–1982)
turkiJ	turki, kelet-turkesztáni nyelvjárások, vö. Jarring (1964)
turkiSh	turki, kelet-turkesztáni nyelvjárások, vö. Shaw (1880)
tuv	tuvai, vö. Tenišev (1968)
Z	vö. Zenker (1866)

### Irodalom

- Arat, R. R. (1979), Kutadgu Bilig 3 – Index, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınlar 47 Seri IV Sazı A12. Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Asanov, Š. A. et al. (eds) (1988), Krymsko-tatarsko–russkij slovar’. Radjans’kaja škola, Kiev.
- Azizbekov, H. A. (ed.) (1965), Azerbajdžansko–russkij slovar’. Azerbajdžanskoe Gosudarstvennoe Izdatel’stvo, Baku.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1953), Hakassko–russkij slovar’. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.

- Baskakov, N. A. (ed.) (1958), *Karakalpaksko–russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1963), *Nogajsko–russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.
- Bammatov, Z. Z. (ed.) (1969), *Kumyksko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Baskakov, N. A. et al. (eds) (1968), *Turkmensko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1973), *Gagauzsko–russko–moldavskij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Baskakov, N. A. et al. (eds) (1974), *Karaimsko–russko–pol’skij slovar’*. Russkij jazyk, Moskva.
- Baskakov, N. A. – Tosčakova, T. M. (eds) (1947), *Ojrotsko-russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.
- Békési Imre (1986), *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondatszerkezeti elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bodrogligeti, A. (1975), *The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāziḥ, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine*. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21 (31 Aralık 1973). 115–125.
- Boeschoten, H. E. et al. (eds) (1995), *Al-Rabghūzī, The Stories of the prophets (Qiṣaṣ al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version)* 1. Brill, Leiden – New York – Köln.
- Boeschoten, H.–Vandamme, M. (1998), *Chaghatay*, In: L. Johanson – É. Á. Csató (eds), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York. 166–178.
- Borovkov, A. K. (ed.) (1959), *Uzbejsko–russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.
- Budagov, L. (1869–1871), *Sravnitel’nyj slovar’ turecko–tatarskih narečij* 1–2. Akademiya Nauk, Sanktpeterburg.
- Caferoğlu, A. (ed.) (1931), *Abû-Hayyân – Kitāb al-İdrāk li-lisân al-Atrāk*. Evkaf, İstanbul.
- Clauson, G. (ed.) (1960), *Mahammad Mahdī Xān – Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language, Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson*. “E. J. W. Gibb Memorial” Series. New Series 20. Messrs. Luzac, London.
- Clauson, S. J. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon, Oxford.
- Cowan, J. M. (ed.) (1974), *Hans Wehr – A Dictionary of Modern Written Arabic*. Librairie du Liban – MacDonald & Evans, Beirut – London.
- Dankoff, R. (ed.) (1983), *Yūsuf Khāṣṣ Ḥāḣib – Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes, Translated, with an Introduction and Notes, by Robert Dankoff*. The University of Chicago, Chicago – London.
- Dankoff, R. – Kelly, R. (eds) (1982–1985), *Maḣmūd al-Kāšġarī – Compendium of the Turic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk)* 1–3. Edited and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly, *Sources of Oriental Languages and Literatures* 7. Harvard University Printing Office, Cambridge, Mass.
- Doerfer, G. (1963–1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1–4. Steiner, Wiesbaden.

- Doerfer, G. – Heschke, W. (1989), *Südghusische Materialien aus Afghanistan und Iran*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Doerfer, G. – Tezcan, S. (1980), *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 26. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Drimba, V. (2000), *Codex Cumanicus*. Editura Enciclopedică, Bucarest.
- Eckmann, J. (1959), *Das Tschaghataische*, In: J. Deny et al. (eds), *Philologiae Turcicae Fundamenta 1*. Steiner, Wiesbaden. 138–160.
- Eckmann, J. (1964), *Die tschaghataische Literatur*. In: Bazin, L. et al. (eds), *Philologiae Turcicae Fundamenta 2*. Steiner, Wiesbaden. 304–402.
- Eckmann, J. (1966), *Chagatay Manual*. Uralic and Altaic Series 60. Mouton, Bloomington.
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon 1–2*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Diğər, Ankara.
- Finaly H. (1884), *A latin nyelv szótára*. Franklin, Budapest.
- Golovkina, O. V. (ed.) (1966), *Tatarsko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Györkösy A. et al. (eds) (1990), *Ógörög–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hofman, H. F. (1969), *Turkish literature: A bio-bibliographical survey*. Section 3, Part 1: authors. Vol. 4. University of Utrecht, Utrecht.
- Houtsma, Th. (1894), *Ein türkisch–arabisches Glossar*. Brill, Leiden.
- Jarring, G. (1964), *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary*. Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 56. Nr. 4. CWK Gleerup, Lund.
- Joki, A. J. (1953), *Wörterverzeichnis der Kyzyl–Sprache*, *Studia Orientalia* 19: 1. Finnischen Literaturgesellschaft, Helsinki.
- Judahin, K. K. (ed) (1965), *Kirgizsko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Kapiller Zoltán (1997), *Kullancs*. Lied–Musikverlag, [Páty].
- Kerim, A. – Kerim, L. (1996), *Dicționar Tătar–Turc–Român*. Kriterion [București].
- Lessing, F. D. (1960), *Mongolian–English Dictionary*. University of California – Cambridge University, Berkely – Los Angeles.
- Melioranskij, P. M. (1900), *Arab filolog o tureckom jazyke*. Akademija Nauk, Sankt-peterburg.
- Nadžip, Ė. N. (ed.) (1968), *Ujgursko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- New Redhouse Turkish–English Dictionary (1968). Redhouse Yayinevi, İstanbul.
- Onion, C. T. (ed.) (1966), *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Clarendon, Oxford.
- Pavet de Courteille (1870), *Dictionnaire turk-oriental*. l’Imprimerie Impériale, Paris.
- Pekarskij, Ė. K. (1917–1930), *Slovar’ jakutskogo jazyka* 1–3. Akademija Nauk, Leningrad.
- Rachmati, G. R. (1930–1932), *Zur Heilkunde der Uiguren* 1–2. SPAW 24, 22. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Radloff, W. (ed.) (1893–1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk–Dialecte (Opyt slovarja tjurkskih narčij)* 1–4. Akademija Nauk, Sanktpeterburg.
- Rassadin, V. I. (1995), *Tofalarsko–russkij, russko–tofalarskij slovar’*. Vostočno Sibirskoe Knižnoe Izdatel’stvo, Irkutsk.

- Salisbury MacNalty, A. (ed.) (1961), *The British Medical Dictionary*. Caxton, London – New York – Melbourne – Toronto – Wellington.
- Sevortjan, Ė. V. (1974), *Ėtimologiĉeskij slovar' tjurkskih jazykov (Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye)*. Nauka, Moskva.
- Shaw, R. B. (1880), *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kāshghar and Yarkand) 2. Vocabulary*. Baptist Mission, Calcutta.
- Shnitnikov, B. N. (ed.) (1966), *Kazakh–English Dictionary*. Uralic and Altaic Series 28. Mouton, London – The Hague – Paris.
- Stachowski, M. (1993a), *Geschichte des jakutischen Vokalismus*. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Stachowski, M. (1993b), *Dolganischer Wortschatz*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MLXXXVI Prace Językoznawcze, Zeszyt CXIV. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Steingass, F. (1939), *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature. Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed*. Crosby Lockwood, London.
- Sziksainé Nagy Irma (1999), *Leíró magyar szövegtan*. Osiris, Budapest.
- Tenišev, Ė. R. (ed) (1968), *Tuvinsko–russkij slovar'*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Tenišev, Ė. R. – Sujunĉev, H. I. (eds) (1989), *Karaĉaevo–balkarsko–russkij slovar'*. Russkij jazyk, Moskva.
- Terzioĝlu, A. – Sertkaya, O. F. (1981) *Özbek Türkĉesi ile yazılmış Őimdiye kadar bilinmeyen Arap harfli tıbbi bir yazma ve bu yazmanın Türk dil-kültür ve tababet tarihi bakımından deęeri*, In: I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14–18 Eylül 1981. Temel Bilimler Tarihi, Proceedings 1, İstanbul. 143–150.
- Tumaševa, D. G. (1992), *Slovar' dialektov sibirskih tatar*. Kazanskij Universitet, Kazan.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1–12 (1963–1982)*, Ankara.
- Ullmann, M. (1978), *Islamic Medicine*. University of Edinburgh, Edinburgh.
- Uraksin, Z. G. (ed.) (1996), *Başkirsko–russkij slovar'*. Digora – Russkij jazyk, Moskva.
- Vámbery, H. (1867), *Ĉagataische Sprachstudien. Enthaltend grammatikalischen Umriß, Chrestomatie und Wörterbuch der ĉagataischen Sprache*. Brockhaus, Leipzig.
- Zenker, J. T. (1866), *Türkisch–arabisch–persisches Handwörterbuch*. Engelmann, Leipzig.